

УДК 930.2:780.641.1-027.541

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-2-2>**Валерія КЛАПЧУК,***orcid.org/0000-0002-0936-2142*

аспірантка кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

(Ніжин, Чернігівська область, Україна) *valeriaKlap@ukr.net*

ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ КОБЗИ ТА БАНДУРИ: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Метою статті є дослідження історичних шляхів розвитку кобзи і бандури, включаючи регіональні аспекти. У вітчизняній історіографії не представлені наукові розвідки даної тематики. Наукова новизна базується на дослідженні понять «кобза» і «бандура» та удосконаленні українського музичного інструментарію за час розвитку в Україні.

Було проаналізовано історичні джерела та дослідницькі теорії щодо появи кобзи та бандури на території України. Бандура – це інструмент подібний до лютні, різні зразки якого знайшли своє поширення в середньовічній Європі. За східною теорією, кобза є азійського походження. Музикантів, які грали на кобзі і бандурі однаково називали кобзарями, але вже з XIX ст. цю різницю почали проводити. До середини XVIII ст. кобза і бандура були звичайними лютнеподібними інструментами. На перших кобзах було 3 струни, на бандурі 5–6. Лише на грифі знаходились струни. З другої половини XVIII ст. кобза і бандура були обладнані приструнками. Спосіб гри на інструментах був відмінний. На кобзі виконавець укорочував струни на грифі в поєднанні з щипком відкритих струн, на бандурі виконавець застосовував щипок пальцем необхідної відкритої струни. Бандура удосконалювалась тривалий час. Зараз бандурне мистецтво представляють три найвідоміші виконавські школи: харківська, київська та полтавська. Як удосконалювався музичний інструментарій так і збільшувався оригінальний репертуар бандуриста поповнений творами традиційних і сучасних композиторів. Академічне становлення бандурного мистецтва почалося з другої половини XX ст. Воно представлене в мережі навчально-мистецьких закладів, удосконаленні інструментарію, створенні методичних матеріалів та оригінальному репертуару бандуриста. Зараз бандура – це професійний сольо-віртуозний музичний інструмент.

Ключові слова: кобза, бандура, музична культура, козацтво, мистецтво, український музичний інструментарій.

Valeriia KLAPCHUK,*orcid.org/0000-0002-0936-2142*

Graduate student at the Department of History of Ukraine

Nizhyn Mykola Gogol State University

(Nizhyn, Chernigiv region, Ukraine) *valeriaKlap@ukr.net*

HISTORICAL WAYS OF DEVELOPMENT OF KOBZA AND BANDURA: REGIONAL ASPECTS

The purpose of the article is to study the historical development of kobza and bandura, including regional aspects. The domestic historiography does not present scientific investigations of this topic. The scientific novelty is based on the study of the concepts of “kobza” and “bandura” and the improvement of Ukrainian musical instruments during the development in Ukraine.

Historical sources and research theories regarding the appearance of kobza and bandura on the territory of Ukraine were analyzed. The bandura is an instrument similar to the lute, various models of which spread throughout medieval Europe. According to the Eastern theory, kobza is of Asian origin. Musicians who played the kobza and bandura were equally called kobzars, but already from the 19th century this difference began to be made. By the middle of the 18th century kobza and bandura were common lute-like instruments. There were 3 strings on the first kobzas, 5–6 on the bandura. Only the fretboard had strings. From the second half of the 18th century the kobza and the bandura were equipped with trinkets. The way the instruments were played was excellent. On the kobza, the performer shortened the strings on the neck in combination with a pinch of the open strings, on the bandura, the performer used a finger pinch of the required open string. Bandura has been improving for a long time. Currently, bandura art is represented by the three most famous performing schools: Kharkiv, Kyiv and Poltava. As the musical instruments were improved, the bandurist's original repertoire expanded, supplemented by the works of traditional and modern composers. The academic formation of bandura art began in the second half of the 20th century. It is represented in the network of educational and artistic institutions, the improvement of tools, the creation of methodical materials and the original repertoire of the bandurist. Now the bandura is a professional solo virtuoso musical instrument.

Key words: kobza, bandura, musical culture, Cossacks, art, Ukrainian musical instruments.

Постановка проблеми. Історія культури – це розділ історичної галузі, що вивчає розвиток і взаємодію сторін людської діяльності, які пов'язані певним чином з культурою. Історичні процеси розвитку кобзи і бандури представляють яскраву сторінку музичного мистецтва, яке є складовою культурної спадщини. Ці інструменти отримали велику популярність, бо вважались виключно унікальними, самобутніми та українськими. Бандура і кобза певною мірою уособлюють колиску української музичної культури. Дослідники присвятили чимало праць генезі, морфології, питанню походження інструментів. Але головною задачею науковців було вирішення питання: як саме бандура і кобза опинилися та поширилися територією України? Відтак дослідження українського інструментарію є актуальним, адже знання історичного розвитку кобзи і бандури допомагаю скласти цілісну картину українського музичного мистецтва.

Аналіз досліджень. Першим представником вітчизняної органології, який дослідив український інструментарій епічної традиції став М. Лисенко. Вперше інструменти автор опрацював у науковій розвідці «Характеристика музичних особливостей дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая» (Лисенко, 1873).

У своїй роботі М. Лисенко аналізуючи кобзу, він змішує її з бандурою. Як вважає автор, кобза чи бандура «зовнішньою формою нагадує ... іспанську гітару. Інструмент цей ... походження дуже давнього, бо він схожий з інструментами східних народів, наприклад біною китайською чи індійською» (Лисенко, 1873: 17). М. Лисенко робить припущення про подібність української бандури з бандорою (пандорою) грецьких рапсодів.

Далі дослідженням музичного інструментарію займався видатний етнограф Ф. Колесса. Зокрема, походження української кобзи-бандури вчений пов'язував з розвитком українських народних дум, які брали свій початок з жанрів традиційної поховальної обрядової музики українців (плачами й голосіннями) та середньовічним билинним епосом епохи Київської Русі. У видатній праці «Мелодії українських народних дум» (Колесса, 1969) музичному інструментарію (кобзи-бандурі й лірі) присвячено окремий розділ.

Сучасними дослідженнями музичного інструментарію українців вирізняються роботи таких вчених: А. Горняткевич (2010), С. Захарець (2013), О. Бойко (2013), І. Зінків (2023) та ін. Ці роботи присвячені питанням генези бандури та кобзи, їх історичного розвитку в Україні та значенню музичного інструментарію для становлення музичної культури.

Мета статті. Дослідити історичні шляхи розвитку кобзи і бандури, включаючи регіональні аспекти.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши ряд наукових джерел, можна припустити, що бандура – це лютнеподібний інструмент, аналогі якого були поширені в Європі. До цієї думки схиляється представник класичної органології ХІХ ст. М. Лисенко. Термін «бандура» зустрічається в різних мовах: польська – *bandura*; італійська – *pandura*; латинська – *pandura*; давньогрецька – *pandura*.

Прослідковуючи історію розвитку бандури Г. Хоткевич відмічав, що є народи (в т.ч. українці), яким в минулому знайомий струнний музичний інструмент загального типу, що складався з пудла (різної форми), ручки і різної кількості струн. Як вважає дослідник, «українську кобзу створив український народ. У ХVІ столітті до основних струн, котрі йшли по ручці, українці додали короткі струни (так звані приструнки). З того часу цей вдосконалений інструмент все частіше почали називати бандурою» (Хоткевич, 1930а: 85).

Однак науковці межі ХХ–ХХІ ст. висловлюють таке бачення. Вони притримуються точки зору К. Закса, який обґрунтовує «лексему «пандура» від поняття з мови шумерів «пан-тур», що означає «малий лук» (Sachs С, 1975: 80). За теорією дослідника це слово греки перейняли від кавказьких народів, де «пандурі» означає лютнеподібний грузинський інструмент. Представники органології сучасності Л. Черкаський (2003), М. Хай (1994) вказують на зв'язок слова і шумерської мови.

Варто зауважити, що період діяльності шумерів розвивався з ІV–ІІ тис. до н.е., а давньогрецька мова з кінця ІІ тис. до н.е., тоді коли шумерська мова вже не існувала. Таким чином, відсутні прямі факти того як лексема потрапила з мови шумерів до мови давніх греків, так само як немає в історії прикладу контактів між цими народами.

Перші відомості про бандуру сягають ІV–ІІІ ст. до н.е. Інструмент відноситься до ряду струнних щипкових, які існували поряд з такими давніми формами музичних інструментів як арфа, ліра, кіфара та ін. Можна припустити, що формою цей інструмент не був схожий на сучасну бандуру, але гра на струнних щипкових інструментах була дуже популярна в той час. Звісно з часом інструмент видозмінюється і проникає до країн Європи під різними назвами: Іспанія – «*bandurria*», «*mandola*»; Італія – «*mandola*» «*mandolin*»; Грузія – «*pandura*» і т.д. До сих пір існують суперечки як інструмент опинився на території України, однак після цього він поєднується із кобзою, яка тоді вже існувала.

Так починають змішуватися поняття «кобза» і «бандура». Маємо відомості, що в одній з популярних світових збірань «Enciclopedia Britannica» маємо відомості, що кобза це інша назва бандури (Zelazko).

Інший історичний розвиток у кобзи. Вона відома ще з грецьких джерел VI ст. (Zelazko). В період V–XV ст. отримала популярність при дворах Східної Європи, як інструмент супроводу до пісенно-танцювальної тематики. За дослідженням О. Фамінцина, йому відоме слово «sobus»¹, як назва типового музичного інструмента. Дослідник стверджує, що «термін «кобза» українці запозичили від тюркомовних народів» (Зінків, 2013: 35). У тюркомовних народах віднаходимо такі назви інструментів: koruz, kobuz, kobus, kubyz, kobuz (Корній, 1976). Дослідники сходяться до думки, що кобза в XV ст. опинилася в Україні завдяки кримським татарам, які в той час на чорноморському узбережжі утворювали Кримське ханство. Відтак інструмент з'явився на українській землі від взаємодії українських козаків з татарами.

Відомі і такі теорії походження кобзи. В. Ємець в науковій розвідці «Кобза і кобзарі» зазначає, що «кобза – найстаріший музичний інструмент азійського походження. Вона ще в XII ст. була в побуті у половців, які оселилися тоді у степовій частині сучасної України. За іншою версією, цей інструмент притаманний туркам і татарам, схожий на стародавню кобзу та в турецькій мові зветься «кобуз» (Ємець, 1923: 16).

Втім є припущення, що кобза з'явилася за часів Київської Русі. В той період відомими були фрески у Київській Софії, на яких відтворено давній щипковий інструмент, виглядом подібні до кобзи. Він складається з невеликого опуклого корпусу, вузької шийки з ладками і декількох струн. Дослідники припускають що струнно-щипковий інструмент, зображений на фресці Софійського собору в Києві «був прямим попередником української кобзи» (Яценко, 1970: 5).

В польському музичному словнику G. Roguski «Słowniczek muzyczny» (Roguski, 1927: 67) є визначення слова «kobza», як духового інструменту. Це можна пояснити тим, що волинка за час свого розвитку мала різні назви – «коза, дуда, баран, мех». Віднаходимо таке пояснення до поняття «кобза» в польському джерелі в праці А. Czartoryski «Słowniczek wyrazów polskich» «... це український інструмент. Стародавньої лютні або ліри тут немає, але вона схожа на бандуру

з трьома струнами. Гевінський говорить так... це улюблений інструмент пана в порівнянні з усіма видами цитри...» (Czartoryski, 1828: 81-88). Тобто, кобза була найулюбленішим зразком серед інструментів при панських дворах.

Варто зауважити, музикантів, які грали на кобзі, називали кобзарями. Отже, виконавець (кобзар) міг грати як на кобзі, так і на бандурі, і все одно називатися кобзарем.

Традиційне українське музикування представлене в товаристві українських гетьманів:

Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепу, К. Розумовського. Маємо відомості, що І. Мазепа на дозвіллі грав на кобзі. Відомо, що гетьман не тільки займався виконавством на музичному інструменті, але й складав історичні пісні («Ой горе-горе чайці-небозі...», «Озьмітеся всі за руки...»).

Дослідив кобзу і бандуру Л. Черкаський у праці «Унікальна збірка українських народних інструментів». Як вважає дослідник, ці інструменти вже були в українців у XV–XVI ст. (Черкаський, 2003: 108). Так, найдавніші відомості про побутування кобзи в Україні відносяться до 1584 р., коли польський хроніст Бартош Папроцький писав: «Козаки з великої радості показували невимовні штуки, стріляючи, співаючи, на кобзах граючи» (Хоткевич, 1930а: 288).

Цікавою є думка, щодо інструменту О. Вересаєва, який по праву вважається останнім зразком української кобзи. В. Кушпет називає цю кобзу «унікальним зразком синтезу двох культур Сходу і Заходу» (Кушпет, 1995: 3). Як вважає Л. Черкаський, «такий інструмент побутував в Україні упродовж ста років. Ця кобза мала шість струн на грифі та шість приструнків. У другій половині XIX ст. кобза в Україні вийшла з ужитку, її витіснила багатострунна бандура» (Черкаський, 2003: 108).

Отже, на початку свого побутування (до середини XVIII ст.) на Україні кобза і бандура були звичайними лютнеподібними інструментами, які склалися з корпусу, ручки та струн по ручці. Аналізуючи фрагментальні історичні і літературні джерела, у кобзи було 3 струни, у бандури – 5–6 струн.

Бандура і кобза обладнуються приструнками (з другої половини XVIII ст.). Тоді починають формуватися автохронні українські інструменти, які є унікальними та самобутніми і не мають аналогів у світовій музичній спільноті.

Постає запитання: яка ж різниця була між кобзою і бандурою на цьому етапі, коли обидва лютнеподібні інструменти, крім струн на грифі, мали ще й приструнки? Звичайно, в народі цю різницю

¹ За матеріалами середньовічного латино-половецького словника «Codex Cumanicus» (1303).

не проводили, і один і той самий інструмент називався то кобзою, то бандурою. Але виконавці, музикознавці цю різницю помічали. «Кобза мала порівняно менше струн, ніж бандура, і, граючи на ній, кобзар укорочував (притискав) струни на грифі (для збільшення звукоряду) у поєднанні з щипком відкритих приструнків. На бандурі ж, подібно до гусел, грали, не притискаючи струни, а лише видобуваючи щипком пальців звук з певної відкритої струни» (Черкаський, 2003).

З XIX століття, остаточно відрізняють інструменти «кобза» і «бандура». Вони стали фундаментом для формування самобутньої музичної культури українців, яка не має аналогів в світі.

В XX ст. сформувалися три основні типи конструкції бандур і відповідні виконавські школи: харківська, київська та полтавська. З другої половини XX ст. починається формування академічного бандурного виконавства.

Як вважає І. Панасюк, «професійно-академічне русло бандурного виконавства почало формуватися у часи вимушеного занепаду і майже знищення традиційного аутентичного кобзарства, мізерні залишки якого опинилися за межами культурної політики, а сама українська музична культура змушена була послуговуватися підміною сутності понять кобзарства і бандурництва, свідомо ототожнених і спотворених» (Панасюк, 2012).

Розвиток академічного бандурного мистецтва представлене в мережі навчально-освітніх закладів, удосконаленні інструментарію, розробкою навчально-методичних посібників, розширенню виконавського репертуару.

Бандурні класи були відкриті в усіх ланках навчальних закладах, починаючи від музичних шкіл завершуючи музичними академіями та університетами. В число перших викладачів київської консерваторії увійшли Михайло Полотай, Володомир Кабачок, Андрій Бобир, Марк Геліс, Ян Пухальський.

Над удосконаленням бандури працювало ряд відомих майстрів-винахідників та виконавців, такі як Олександр Корнієвський, Григорій Палієвцев, В. Домонтович, Володимир Тузиченко, Іван Скляр, Василь Герасименко, Роман Гриньків. Конструктивні зміни, які вносилися в бандуру мали на меті пропрацювати над акустичними, тембральними, звукоутворюючими можливостями, полегшити гру на бандурі, зробити легшим сам інструмент. Основну проблему яку вирішили майстри XX століття стало винайдення та удосконалення механізму переключення тональностей, що дало змогу виконувати твори різної складності.

Висновки. Удосконалення конструкції бандури збільшило оригінальний виконавський репертуар бандуриста. Були створені твори такими традиційними композиторами – М. Дремлюга, А. Коломієць, К. Мясков, В. Кирейко, В. Зубицький та сучасними – А. Бобир, С. Баштан, А. Омельченко, О. Герасименко, Л. Федорова, В. Лобко, В. Войт та інші. Новинкою у репертуарі стали композиції Р. Гриньківа та джазового виконавця Г. Матвіїва. Це сучасна музика представлена в таких стилях як джаз, імпресіонізм, експресіонізм та ін. Ці композитори відкрили по-новому бандурне звучання, наповнили його новими способами звуковидобування, покращили технічні можливості виконавця.

Таким чином, всі конструктивні зміни, що були внесені майстрами-винахідниками тривали довгий період і перетворили бандуру в сольний концертно-віртуозний інструмент з широкими виконавськими та акустичними можливостями, якому не має аналогів в каталозі сучасних інструментів.

Отже кобза та бандура це різні інструменти, які модернізувались протягом певного часу та мали різний спосіб гри. На кобзі виконавець укорочує (притискає) струни на грифі та застосовує щипок відкритих струн, а на бандурі виконавець методом щипка пальцем видобуває звук з потрібної відкритої струни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Czartoryski A. Słowniczek kwyrazów polskich znaczących narzędzia muzyczne niegdyś w wojskowym i pokojowym użytkowaniu będące. Wyc. z: Czasopism naukowy księgozbioru publicznego im. Ossolińskich 1828, z. 1. С. 81-88.
2. Roguski G. Słowniczek muzyczny. Warszawa: M. Arcta, 1927. 67 с.
3. Sachs C. Historia instrumentow muzycznych. Warsawa: PWM, 1975. 556 с.
4. Zelazko A. Bandura. Enciclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/art/bandura> (дата звернення 07.01.2022)
5. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. 164 с.
6. Баштан С. В. Пам'яті видатного українського митця – І. М. Скляра. *Бандура*. Нью-Йорк, 1998. № 63 – 64. С. 30-35.
7. Бойко О. Ю. Бандура як засіб національного виховання української молоді (історичний аспект). *Педагогіка та психологія*, 2013. № 44. С. 118-125.
8. Горняткевич А. Д. Кобза, бандура, кобза-бандура, «кобза» та (знов) кобза. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3-4. С. 340-347.
9. Ємець В. К. Кобза й кобзарі. Берлін, 1923. 111 с.
10. Захарець С. Генеза бандури та парадокси історичного розвитку. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей, 2013. № 22, ч. 2. С. 95-100.

11. Зінків І. Я. Бандура як історичний феномен: монографія. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2013. 448 с.
12. Зінків І. Я. Українська кобза: вихідний інструментальний прототип та шляхи міграцій. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. № 44. С. 6-18.
13. Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. Київ: Наукова думка, 1969. 587 с.
14. Корній Л. П. До питання методології дослідження українсько-болгарських взаємозв'язків. *Українське музикознавство*. 1976. Т.11. С. 81-92.
15. Кушпет В. Г. Національне музикування і «війна» самих з собою. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1995. № 1. С. 2-4.
16. Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм / ред., передм. та прим. М. Гордійчука. Вид. 2-ге. Київ: Музична Україна, 1973. 95 с.
17. Панасюк І. В. Формування української професійно-академічної бандурної школи у соціокультурному контексті. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство, 2012. №2. С. 59-64.
18. Хай М. Й. Гуслі, бандура і кобза як інструменти різних фаз еволюції української епічної традиції. *Кобзарсько-лірницькі традиції та їх сучасний розвиток*. К., 1994. С. 24-26.
19. Хоткевич Г. М. Музичні інструменти українського народу. Х.: ДВУ, 1930а. 288 с.
20. Хоткевич Г. М. Підручник гри на бандурі: У 2 ч. - Ч. I (Теоретична). Харків: ДВУ, 1930б.
21. Черкаський Л. М. Українські народні музичні інструменти. К.: Техніка, 2003. 264 с.
22. Яценко Л. І. Державна заслужена капела бандуристів Української РСР. – К.: Музична Україна, 1970. 84 с.

REFERENCES

1. Czartoryski, A. (1828). Słowniczek wyrazów polskich znaczących narzędzia muzyczne niegdyś w wojskowym i pokojowym używaniu będące [Glossary of Polish words meaning musical tools once in military and peacetime use]. *Czasopism naukowy księgozbioru publicznego im. Ossolińskich* [Scientific journals of the public book collection the Ossolińskich], 1, 81-88. [in Polish].
2. Roguski, G. (1927). *Słowniczek muzyczny* [Music Glossary]. Warszawa: M. Arcta. [in Polish].
3. Sachs, C. (1975). *Historija instrumentow muzycznych* [History of musical instruments]. Warszawa: PWM. [in Polish].
4. Zelazko, A. (n.d.). Bandura [Bandura]. Enciclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/art/bandura>
5. Antonovych, V. (1995). *Moia spovid': Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My confession: Selected historical and journalistic works]. K.: Lybid'. [in Ukrainian].
6. Bashtan, S. (1998). Pam'iaty vydatnoho ukrains'koho myttsia – I. M. Skliara [In memory of the outstanding Ukrainian artist - I. M. Sklyar]. *Bandura* [Bandura], 63-64, 30-35. [in Ukrainian].
7. Boiko, O. (2013). Bandura yak zasib natsionalnoho vykhovannia ukrainskoi molodi (istorychnyi aspekt) [Bandura as a means of national education of Ukrainian youth (historical aspect)]. *Pedahohika ta psykhohihiia* [Pedagogy and psychology], 44, 118-125. [in Ukrainian].
8. Horniatkevych, A. (2010). Kobza, bandura, kobza-bandura, «kobza» ta (znov) kobza [Kobza, bandura, kobza-bandura, «kobza» and (again) kobza]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnological notebooks], 3-4, 340-347. [in Ukrainian].
9. Yemets', V. (1923). *Kobza j kobzari* [Kobza and kobzari]. Berlin. [in Ukrainian].
10. Zakharets, S. (2013). Geneza bandury ta paradoksy istorychnoho rozvytku [Genesis of bandury and paradoxes of historical development]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. Statei* [New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine: Collection. of science of articles], 22, p. 2, 95-100. [in Ukrainian].
11. Zinkiv, I. (2013). *Bandura iak istorychnyj fenomen* [Bandura as a historical phenomenon]. Kyiv: IMFE im. M. T. Ryl's'koho. [in Ukrainian].
12. Zinkiv, I. (2023). Ukrainska kobza: vykhidnyi instrumentalnyi prototyp ta shliakhy mihratsii [Ukrainian kobza: original instrumental prototype and migration paths]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku* [Ukrainian culture: past, present, ways of development.], 44, 6-18. [in Ukrainian].
13. Kolessa, F. M. Melodii ukrainskykh narodnykh dum [Melodies of the Ukrainian People's Dums]. Kyiv: Naukova dumka, 1969. [in Ukrainian].
14. Kornij, L. P. (1976). Do pyttannya metodolohii doslidzhennia ukrains'ko-bolhars'kykh vzaiemozv'iazkiv [To the question of the methodology of the study of Ukrainian-Bulgarian mutual relations]. *Ukrains'ke muzykoznavstvo* [Ukrainian musicology], 11, 81-92. [in Ukrainian].
15. Kushpet, V. H. (1995). Natsional'ne muzykuvannia i «vijna» samykh z soboiu [National music is a “war” with ourselves]. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura* [Memory of Ukraine: history and culture], 1, 2-4. [in Ukrainian].
16. Lysenko, M. V. (1973). Kharakterystyka muzychnykh osoblyvostei dum i pisen, vykonuvanykh kobzarem Veresaiem [Characteristics of musical features of thoughts and songs performed by Kobzar Veresai]. Kyiv: Muzychna Ukraina. [in Ukrainian].
17. Panasiuk, I. V. (2012). Formuvannia ukrains'koi profesijno-akademichnoi bandurnoi shkoly u sotsiokul'turnomu konteksti [The formation of the Ukrainian professional-academic bandura school in the socio-cultural context]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuk* [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University Volodymyr Hnatiuk], (2), 59-64. [in Ukrainian].
18. Khaj, M. (1994). *Husli, bandura i kobza iak instrumenty riznykh faz evoliutsii ukrains'koi epichnoi tradytsii* [Gusli, bandura and kobza as instruments of different phases of the evolution of the Ukrainian epic tradition]. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Khotkevych, H. (1930). *Muzychni instrumenty ukrains'koho narodu* [Musical instruments of the Ukrainian people]. Kharkiv: DVU. [in Ukrainian].
20. Khotkevych, H. (1930). *Pidruchnyk hry na banduri* [Textbook of playing the bandura]. Kharkiv: DVU. [in Ukrainian].
21. Cherkas'kyj, L. (2003). *Ukrains'ki narodni muzychni instrumenty* [Ukrainian folk musical instruments]. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
22. Yaschenko, L. (1970). *Derzhavna zasluhena kapella bandurystiv Ukrains'koi RSR* [State Honored Chapel of Bandurists of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Muzychna Ukraina. [in Ukrainian].